

УДК 796.5

Григорій Денисик

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0002-0941-9217>

Алла Кізюн

Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ
<https://orcid.org/0000-0003-2838-9428>

Володимир Воловик

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0001-8663-0342>

Людмила Атаман

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0003-4600-7526>

Богдан Денисик

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0002-3996-1875>

Зарубіжний досвід розвитку екстремального туризму та його впровадження в Україні

Ключові слова: туризм, екстремальний туризм, зарубіжжя, досвід, напрями розвитку, перспективи.

Анотація. Розглянуто перспективні напрями розвитку туризму в зарубіжних країнах у структурі яких екстремальний туризм є одним із основних. Серед таких напрямів: темний і пригодницький туризм, туризм у нетрях, некерований і волонтерський туризм, туризм incognita і туризм на «холодні острови», туризм в Арктиці й Антарктиді тощо. Зазначено, що для розвитку схарактеризованих напрямів екстремального туризму зарубіжних країн є належні передумови їх розбудови в Україні.

На початку ХХІ ст. екстремальний туризм в Україні почав розвиватися активно, однак стихійно. Мета – здійснити аналіз зарубіжного досвіду розбудови екстремального туризму для його впровадження в Україні. У процесі дослідження крім власних вишукувань у країнах Західної Європи та Північної і Південної Америки, використано інтернет ресурси, задіяно системний, просторово-ресурсний підходи та методи – аналізу і синтезу, комплексності абстрагування.

Зазначено, що активнішому й організованому розвитку екстремального туризму в Україні, мішає його належність до спортивного й відсутність теоретичного обґрунтування необхідності. У вирішенні цих питань суттєве значення має врахування зарубіжного досвіду розвитку екстремального туризму. Детальніше охарактеризовано «темний» і пригодницький напрями розвитку туризму в зарубіжних країнах. Під «темним туризмом» розуміють приваблення туристів до місць пов'язаних зі смертю та людськими катастрофами. Пригодницький туризм включає певну участь у спорті, окремих видах рекреаційної діяльності та екстремальний туризм, що має високий рівень певного ризику. Зауважено, що крім розглянутих напрямів розвитку туризму в зарубіжних країнах, необхідним є також детальніше пізнання процесу розбудови окремих перспективних видів екстремального туризму.

Показано, що зростає кількість публікацій присвячених перспективам розвитку екстремального туризму в азіатських країнах, особливо серед молоді. Одним із аспектів такої розбудови є врахування зарубіжного досвіду, що потребує подальшого його детального пізнання.

1. ВСТУП

З початку ХХІ ст. екстремальний туризм в Україні, особливо його окремі види розвивається активно, однак стихійно (Кізюн, 2022). Останнє зумовлено двома чинниками: 1) *належністю екстремального туризму до спортивного*. Частково це виправдано. Екстремальний туризм має багато ознак подібних до спортивного туризму. Однак, екстремальний туризм настільки специфічний, що він суттєво відрізняється від спортивного. Їх об'єднання не сприяє розвитку екстремального туризму, який постійно знаходиться у «тіні» спортивного. Здебільшого й кошти на розвиток екстремальних видів туризму, не зважаючи на специфічність, виділяють як на традиційні спортивні (Колотуха, 2015); 2) *відсутність теоретичного обґрунтування необхідності розвитку екстремального туризму на основі якого можна було розпочинати його розбудову*. Тісний взаємозв'язок екстремального туризму із спортивним дещо полегшить розробку теоретичних засад його розвитку. Однак, це лише на початкових етапах розбудови екстремального туризму. У подальшому, крім розробки власних наукових засад, необхідно у їх змісті враховувати й зарубіжний досвід. Цьому сприятиме аналіз сучасного стану розвитку зарубіжного екстремального туризму загалом й, особливо, його окремих видів, які доцільно запроваджувати і стимулювати в Україні.

Мета дослідження - здійснити аналіз сучасного досвіду розвитку екстремального туризму в зарубіжних країнах для його впровадження в процес розбудови екстремального туризму в Україні.

2. СТАН ВИВЧЕННЯ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджень щодо розвитку екстремального туризму в Україні поки що мало. Монографічних немає. Є окремі зауваження стосовно екстремального туризму у наукових публікаціях (Колотуха, 2013; Любіцева, 2006) та навчальних посібниках (Кричало, 1987; Любіцева, 2006; Малюська та ін., 2008).

Однак, навіть серед них немає хоча би спогадів про розвиток екстремального туризму в країнах Західної Європи, Америки, Азії, тощо. О. В. Колотуха екстремальний туризм розглядає в структурі спортивного і зауважує, що «термінологічним аналогом спортивного (вірніше було б екстремального) туризму на Заході можна вважати пригодницький туризм. Сьогодні пригодницький туризм – це все ще досить невелика ринкова ніша, але в той же час – це один з тих сегментів, що найбільш динамічно розвиваються» (Колотуха, 2015). Однак, визначення пригодницького туризму у зарубіжних публікаціях немає, а окремі види які формують його структуру не завжди можна віднести до рангу пригодницьких, тим більше екстремальних. Частково питання розвитку спортивного, а в його структурі й екстремального туризму, задіяні у публікаціях М.П. Кричало у навчальному посібнику «Географія туризму» (Кричало, 1987); О.О. Любіцевої при висвітлені геопросторової організації туристичного процесу (Любіцева, 2006); О.О. Бейдика у спробах порівняння туристично-рекреаційних ресурсів України і зарубіжжя (Бейдик, 2009). Огляд розвитку окремих видів екстремального туризму в зарубіжних країнах, зокрема прикордонних з Україною, здійснено у працях О.Д. Короля, В.О. Джамана, В.Г. Явкіна, Ж.І. Бучко (Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича), Ж.Й. Рутинського, С.П. Кузик (Львівський національний університет імені І. Франка); Л.М. Черчик, О.В. Ульїна (Волинський національний університет імені Лесі Українки) та інших. Однак, усі публікації стосувалися лише окремих видів екстремального туризму, які частково почали запроваджувати й в Україні. Видів екстремального туризму, які є новими навіть у зарубіжних країнах, не розглянуто.

3. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У процесі розробки та висвітлені досвіду розвитку екстремального туризму у зарубіжних країнах використано матеріали власних польових досліджень в країнах Південної (Еквадор, Чилі), Північної (США, Канада) Америк, Західної Європи (Польща, Греція, Італія, Болгарія) та численні літературно-картографічні матеріали зазначених країн, а також інтернет ресурси. Серед основних підходів обробки цих матеріалів: системний, кластерний, просторово-ресурсний; методи – аналізу і синтезу, історизму, комплексності, абстрагування, прогнозування.

4. РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Аналітичний огляд літературних джерел переважно країн Західної Європи й Північної Америки, стосовно розвитку в них екстремального туризму, дає можливість констатувати суттєві відміни від подібної діяльності в Україні. Це зумовлено значно активнішим розвитком екстремального туризму в зарубіжних країнах, його підтримкою різними зацікавленими, переважно туристично-рекреаційними установами та приватним бізнесом, значним видовим різноманіттям. Як результат: 1) частина (трекінг, рафтинг, дайвінг, дельтапланеризм та інші) видів екстремального туризму, які у нас лише починають запроваджувати та розвивати в зарубіжних країнах (США, Канада,

Швейцарія, Швеція) розглядають і розбудовують як спортивні або типові; 2) активно розвиваються нові види екстремального туризму, яких в Україні поки що немає, однак їх розбудова у найближчому майбутньому буде раціональною. Розглянемо окремі, перспективні з них.

Темний туризм. Тісно взаємопов'язаний із спадщиною, на яку так багата Україна. Під *темним туризмом розуміється приваблення туристів до місць, пов'язаних зі смертю та людськими катастрофами.* До таких відносяться війни, геноцид, вбивства, терористичні акти та великі аварії (Tourism in the City, 2017). Загалом, це не нове явище, оскільки існує тривала традиція подорожей і туризму до місць пов'язаних із смертю та катастрофою. Однак, масштаб діяльності та розширення спектру місць, які відвідуються є значущими. Серед них: поля бою та інші військові місця; військові та цивільні кладовища; колишні в'язниці і табори смерті; місця, пов'язані із смертю знаменитостей; місця великомасштабних стихійних лих, а також місця, пов'язані з привидами та потойбічним життям. Нажаль, із перерахованих місць, майже всі є придатним для розбудови темного туризму в Україні. У широкому сенсі вони стосуються інтенсивності та близькості досвіду, у якому близькість є як просторовою, так і часовою. Зокрема, відвідування колишнього концентраційного табору в Освенцімі, є набагато інтенсивнішим (або темнішим) досвідом, ніж відвідуванням Меморіального музею Голокосту в США у Вашингтоні. Перший є місцем, де насправді загинули люди, тоді як друге – де вшановують ці події. Часова близькість також є важлива тому, що лише з плином часу місця, пов'язані з трагедією, стають доступними для туристів, а після належного для скорботи терміну – вшанування минулого. У зарубіжному темному туризмі «виокремлюється «туристична індустрія в умовах катастрофи». Однак, зв'язок між туризмом і катастрофами ще детально не досліджено (Tourism geography, 2015; Tourism in the City, 2017). Частково розглядається лише як туризм може реагувати на катастрофу. Тобто «катастрофи (Tourism in the City, 2017) є частими подіями і вимагають управління, готовності та реагування». При цьому зазначається, що є окремі туристичні території, які постраждали від катастрофи, інші місця, які не були туристичними напрямками, однак перетворилися на темний туристичний напрям після катастрофи. Є й такі, що використовують туристичну економіку як інструмент відновлення території катастрофи. Зокрема, туристичні об'єкти і засоби у місцях катастроф, часто є корисними під час фази надзвичайної ситуації: туристичні автобуси використовували для евакуації постраждалих; туристичні структури перетворювали у бази першої допомоги (Tourism geography, 2015) або у бази розробки стратегії управління надзвичайними ситуаціями подальшого відновлення ландшафту катастрофи. В Україні, світового масштабу випадок «темного туризму» пов'язаний із катастрофою на Чорнобильській атомній електростанції у 2006 році. Коли стало можливим відвідування чорнобильської зони, у туристів (перевірено на власному досвіді) виникають почуття зобов'язаності та пам'яті, змішане з цікавістю та частково, страхом. Загалом, роль туристичної індустрії на території Чорнобильської зони є багатозначною. З одного боку, вона використовується для створення

колективної пам'яті про катастрофу. Упродовж 20-х років ХХІ ст. Чорнобильська зона стала одним із найпопулярніших об'єктів для вітчизняних і зарубіжних туристів. З іншого погляду, туристи частково покращують місцеву економіку та створюють «нову нормальність» або «друге життя».

Темний туризм часто зумовлений тим, що у людей появляється бажання самостійно перевірити події, які вони бачили, відвідавши відповідні сайти. У багатьох випадках такі почуття тісно збігаються з відчуттям паломництва, що асоціюється зі смертю окремих осіб або груп. Усе разом легко трансформується у звичайні туристичні практики, зокрема відвідування могил (а іноді і місць смерті) знаменитостей. В Україні такими є могила Т.Г. Шевченка у Каневі, узбіччя дороги Київ-Черкаси, де загинув Чорновіл. Із світової практики – цвинтар у Галіфаксі в Канаді, де поховані загиблі з Титаніка; вулиця В'язів у Далласі, де був убитий Джон Ф. Кеннеді та інші.

Пригодницький туризм. Пригодницький туризм стає поширеним явищем у новому тисячоріччі та привертає увагу все більшої частини населення, яке шукає самореалізації та азарту. Це здійснюється завдяки фізично та розумово стимулюючих заходів подорожей у віддалені місця або займаючись «вибухом адреналіну», отримання переживання як частини туристичного досвіду. Туристичні організації сприяють розвитку пригодницьких відпусток, рекламують та продають широкий спектр організованих пригод на різноманітних ринках у вигляді нових та ексклюзивних вражень; від спостереження за китами до рафтингу; банджі-джампінгу до відпусток для самопізнання. У зарубіжних країнах поняття «пригодницький туризм» найбільше співпадає з нашим розумінням екстремального туризму. Однак по суті та структурі видів, пригодницький туризм поняття значно ширше ніж екстремальний туризм. Зазначається, що активний туризм, який включає певну участь у спорті, окремих видах рекреаційної діяльності та екстремальний туризм, що має високий рівень певного ризику, за своїми загальними цілями подібні до пригодницького туризму (Adventure Tourism, 2003).

Загалом у зарубіжних країнах пригодницький туризм охоплює широкий спектр видів діяльності в повітрі, воді та на суші, і немає чіткого консенсусу щодо його точного визначення. В основі пригодницького туризму увагу зосереджено на рекреаційній діяльності яка сфокусована, переважно, на незвичайних, віддалених, екзотичних або «диких» місцях (Slum tourism, 2012; Tourism geography, 2015). Типові види (у зарубіжжі – відтінки, шляхи) пригодницького туризму включають скелелазіння, спелеологію, трекінг, рафтинг, їзду по бездоріжжю (автомобіль, велосипед), дайвінг, підводне плавання, дельтапланеризм та банджі-джампінг. Як бачимо, точне розмежування того, що є, а що не є пригодницьким туризмом, проблематично. У нашому розумінні, усі зазначені попередньо види належать до екстремального туризму.

У зарубіжних країнах пригодницький туризм є важливою сферою прибутку на світових туристичних ринках. Зокрема, це стосується таких країн як Непал і Нова Зеландія, де чітко виокремлюються різноманітні центри

пригодницького туризму (Adventure Tourism, 2003). Асоціація торгівлі пригодницькими подорожами (2020) підрахувала, що світовий ринок пригодницьких подорожей становить близько 200 мільйонів туристичних поїздок за рік. У більшості таких подорожей чогось особливого, або супер-екстремального немає. Так, розвиток традиційних сільських рекреаційних прогулянок, набуває нового змісту, коли відбувається в екзотичному місці як більш авантюрний «похід». Звичайні форми їзди на велосипедах перетворилися на пригодницький вид спорту на гірських велосипедах через перенесення активності на бездоріжжя або важко проїзні поверхні.

Туризм у нетрях. Слово «нетрі» немає точного визначення у зарубіжних туристично-рекреаційних джерелах. Однак є офіційне й доволі безглузде визначення нетрів Організацією Об'єднаних Націй яке стосується нібито міського району з неякісним житлом та «бідністю», де населення не має гарантій володіння. Безперечно, нетрі є фізичною реальністю, незапланованого та неорганізованого, неформального та позбавленого основних послуг туризму. Прослідковуються два підходи до його розуміння та впровадження у практику туристичної діяльності. Перший: *туризм у антропогенних нетрях*, як один із досвідів маргінального туризму. В результаті його здійснення, туристи відвідують райони міст, що традиційно вважаються занадто небезпечними через високий рівень злочинності та бідності, а також погане здоров'я населення. Серед прикладів – сміттєві тури та тури по бідності. Вони стали особливо популярними і суперечливими в Індії та Бразилії (Slum tourism, 2012; Tourism geography, 2015), бо порушують багато етичних проблем.

Відомішим і більш апробованим є *туризм у натуральних (природних) нетрях* - гірських масивів, льодових і піщаних пустель, важкодоступних лісах та болотах тощо. Ці небезпечні, брудні та безлюдні місця є антиестетичним туристичним напрямом. Однак, все ж ми стикаємося з феноменом «туризму нетрів». Він санкціонований туристичними агенціями, рекламується та веб-сайтах і зафіксований у численних путівниках. Нетрі приєднали до царини «визначних пам'яток» - видовище, яке варто побачити (Slum tourism, 2012). Туризм у нетрях – це одна із форм реального туризму, яка виводить туристів з їх повсякденного, туристично «оформленого» відпочинку і знайомить із занедбаним та не завжди досяжним світом. Здебільшого, туризм у нетрях – це зазвичай півдня швидкого занурення в terra incognita і повернення назад.

Волонтерський туризм. На перший погляд його важко віднести до екстремального або пригодницького туризму. У зарубіжних країнах туризм, здебільшого, передбачає, що хтось із більш розвиненої країни платить за роботу з розвитку громад у менш розвинутих країнах (Tourism geography, 2015). Головне, потратити у таку країну і, можливо, пом'якшити почуття провини, зумовлене якоюсь несправедливістю, бідами масового туризму тощо.

Некерований туризм. Відноситься до будь-якого виду туризму, який не покладається на посередника, будь то люди, книги чи інші джерела інформації. Це відображено у німецькій концепції «бажання подорожей», визначенні Коена (1979) туриста «мандрівника», а також у китайського філософа Лао-Цзи, який зауважив, що хороший мандрівник не має чітких планів і не має намірів

прибути. Є ступені некерованості та керованості. Багато туристів мандрують і виходять з керованих та некерованих станів у різні моменти подорожі.

Туризм incognita. Традиційна концепція незвіданих і некерованих територій досі наявна, однак охоплює найбільш віддалені та ізольовані місця на планеті, включаючи рослини і тварин у морі (*mare incognitum*). Світові *terrae incognitae* завжди відігравали важливу роль у мотивації мандрівників. Невідомі землі «кличуть» сучасних туристів і вони збуджують у собі можливості для майже тих самих переживань *terra incognita*, що були наявними в епохи перших досліджень і відкриттів. Загалом, у зарубіжному туризмі *terra incognita* – це місця та регіони, які невідомі туристам. Вудсайд і Шеррел (1997) застосували концепцію «непридатних місць» до невідомих місць, які мають туристичний потенціал, а концепцію «інертних місць» до тих, про які туристам не потрібно знати. З погляду окремого туриста, більшість напрямів і більша частина світу складається переважно з *terra incognitae* (Extreme tourism, 2006).

Охарактеризовані напрями (форми) розвитку зарубіжного туризму часто об'єднують у загальну категорію **альтернативного туризму**. Альтернативний туризм може включати аборигенний та інший етнічний туризм, туризм стихійних лих, релігійний туризм і паломництва, а також промисловий туризм. Це альтернативи традиційному масовому туризму з цілеспрямованою метою вийти за межі комерційної поверховості, яка часто асоціюється з масовим туризмом, і надати туристам більш автентичні та значущі враження (Virtual Dark Tourism, 2018; Tourism geography, 2015).

Туризм на «холодні острови». Понад 10 % населення планети живе на островах: тропічних, помірних і полярних. Людей, привчили, що острови бувають лише квітучими та екзотичними. Це гарно показано у «Бурі» Вільяма Шекспіра, «Робінзоні Крузо» Даніеля Дефо, «Подорожі Гулівера» Джонатана Свіфта, «Таємничий острів» Верна (як тексти) і «Блакитна лагуна», «Живи і дай померти» (як фільми) та ін. Якщо однією із зіркових принад островів є віддаленість, то температура холодної води й погана погода ще більше сприяють відчуттю ізоляції. Більше того, очікується, що сценарій «холодної води» посилить цю тенденцію (Extreme tourism, 2006). Однак, віддаленість – це відносне поняття, яке легко подолати сучасною технікою. Одним із провідних чинників останнього зростання популярності «холодних островів» є «безперервний поштовх до периферії». У цій тенденції простір як граничний та низькі температури формують своєрідний союз із моменту руху від центрального до маргінального. Можна очікувати, що стандартний острівний «райський міф» туристичного пакету пошириться й на кандидатів із «холодних островів» (Extreme tourism, 2006).

Туризм в Арктиці. Цей напрям пригодницького, а вірніше екстремального туризму розглянуто у фундаментальному дослідженні (Tourism and indigency..., 2017). Автори прослідковують як академічні та політичні дискурси впливають на туризм корінних громад, і як на ці громади впливає туризм. Зазначається, що туризм на цих територіях є частиною глобального туризму та культурного розвитку. Місцевий туризм формується через внутрішні етнополітичні процеси і в діалозі з більшістю населення та

національними державами у північній півкулі. Книга містить приклади туристичних заходів з усієї циркумполярної півночі: Канади, Гренландії, Норвегії, Швеції, Фінляндії та Росії. Якщо туризм в Арктиці у певній мірі уже відоме явище, то в Антарктиді він почав активно розвиватися з початку ХХІ ст. Наявність на континенті антарктичної станції імені В. Вернадського, поступово сприятиме і формуванню оригінального туристичного напрямку у південні, ще далеко не звідані українцями широти.

Варто зазначити, що зростає кількість наукових публікацій, які зосереджені на туристичних перспективах не лише західної, але й азіатської молоді. Це зумовлено тим, що багато азіатських країн включені до класичних маршрутів альпінізму. Однак, мало відомо про потреби та досвід молодих мандрівників із цих країн. На початку ХХІ ст. присутність молодих азіатських мандрівників відчула туристична індустрія, однак вона залишається невидимою у наукових дослідженнях. Своєчасним внеском у пізнання і вирішення цієї проблеми є публікація відповідного дослідження (*Asian Youth Travelers, 2018*), яке надає уявлення про зростаючий ринок молодіжних подорожей до Азії. Крім визнаних японського й китайського туристичних ринків, у книзі розглянуто й ринки, що активно розвиваються у Південно-Східній, Східній та Західній Азії, зокрема Тайланді, Південній Кореї та Азербайджані.

5. ВИСНОВКИ

1) Належність екстремального туризму в Україні до спортивного, не сприяло розвитку теоретичних основ його формування та обґрунтування можливостей розбудови. При цьому у наукових дослідженнях, переважно спортивного туризму або при загальних характеристиках туристично-рекреаційної сфери України, лише частково розглядались окремі види екстремального туризму. Відповідно й зарубіжному досвіду розвитку екстремального туризму не приділено належної уваги. Це одна із причин відставання розвитку екстремального туризму в Україні у порівнянні із зарубіжними країнами, особливо Західної Європи та Північної Америки.

2) Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. сфера туризму у зарубіжних країнах зазнала суттєвих змін. Окремі з туристичних продуктів, які активно розвиваються тепер, вважались нішевыми ринками ще 30-40 років тому. Зокрема це стосується пригодницького і темного туризму та альпінізму, туризму у північні та південні широти тощо. Ці, колись ексцентричні форми подорожей набувають зараз визнання, особливо серед молодих мандрівників (20% міжнародних подорожуючих) (*Adventure Tourism, 2003; Tourism geography, 2015*).

3) Одним із основних напрямів розвитку туристичної сфери і відповідних досліджень в зарубіжних країнах залишається *terrae incognitae*. У розумінні зарубіжних туризмознавців – це географічна сфера, яка має як фізичну, так і емоційну присутність. *Terraе incognitae* існує для кожної людини на нашій планеті. У публікаціях зазначається, що є багато способів віртуально досліджувати *terrae incognitae* (фото, відео, книги, інтернет тощо). Однак, туризм є єдиним найпоширенішим способом, за допомогою якого люди

фізично долають межі просторового знаходження та безпосередньо досліджують *incoqnitae*. Суттєво збільшилась увага до розвитку екстремального туризму серед молоді азіатських країн, зокрема його необхідності та використання досвіду туристів екстремалів у цих країнах для розбудови туристичної сфери загалом.

Сучасний досвід розвитку туризму в зарубіжних країнах, у більшості напрямів якого екстремальний туризм або його окремі види є визначальним, можна успішно запровадити і в Україні. Відповідна база для розвитку екстремального туризму, навіть в умовах рівнинної частини України, достатня. Це стосується наявності не лише природних, але й соціально-економічних, історичних, екологічних та інших умов. Подальші дослідження можливостей розбудови екстремального туризму в Україні необхідно зосередити на обґрунтуванні теоретичних і практичних основ його функціонування з обов'язковим врахуванням уже наявного досвіду зарубіжних країн. Це дасть можливість у майбутньому скоріше і реальніше об'єднати туристичну (туристично-рекреаційну) сферу України й зарубіжжя та розвивати їх сумісно.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Бейдик, О.О. (2009). *Україна: стратегія розвитку національного туризму: навчально-методичний посібник*. Київ. Обрії. 2009. 228 с.
2. Явкін, В.Г., Руденко, В.П., Андрейчук, В.М., Король, О.Д. (2010) *Географічні аспекти розвитку туризму (на прикладі України і Польщі): монографія*. Чернівці. Чернівецький нац. ун-т. 2010. 344 с.
- 3.Колотуха, О.В. (2013). Спортивний туризм: співвідношення понять // *Географія та туризм*. Київ. Альфа – ПІК. 2013. Вип. 26. С. 3-13.
- 4.Кізюн, А.Г. (2022). Екстремальні види туризму в повсякденній діяльності місцевих громад // *Географія та туризм*. Київ. 2022. Вип.67. С.18-24.
- 5.Колотуха, О.В. (2015). *Геопросторова організація спортивного туризму: монографія*. Кіровоград. ФО-П Александрова М.В. 2015. 448 с.
- 6.Крачило, Н.П. (1987). *Географія туризму: учебное пособие*. Киев. Вища школа. 1987. 208 с.
- 7.Любіцева, О.О. (2006). *Ринок туристичних послуг: геопросторові аспекти: навчальний посібник*. Київ. Альтапрес. 2006. 430 с.
- 8.Малюська, М.П., Антонюк, Н.В., Ганич, Н.М. (2008). *Міжнародний туризм і сфера послуг: підручник*. Київ. Знання. 2008. 661 с.
- 9.Смірнов, І.Г. (2009). *Логістика туризму: навчальний посібник*. Київ. Знання. 2009. 444 с.
- 10.Український туристичний портал. Режим доступу: <http://www.turkraina.info.news>.
- 11.Adventure Tourism. The new frontier. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2003. 354 p.
- 12.Asian Vouth Travelers. Insights and Implications / Editors Catheryn Khoo-Lattimore, Elaine Chiao Ling Vang. Springer Nature Singapore Pte Ltd., 2018. 196 p.
- 13.Virtual Dark Tourism. Ghost Roads / Editor Kathryn N. Mc-Daniel. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 323 p.
- 14.Extreme tourism: lessons from the worlg's cold water Islands. Oxford: Elsevier, 2006. 292 p.
- 15.Slum tourism: poverty, power and ethies / Fabian Frenzel, Malte Steinbrink, Ko Koens. Abingdon: Poutledge, 2012. 246 p.
- 16.Tourism geography: critical understandings of place, space and experience / Stephen Williams and Alan A. Lew. Third edition. Abingdon: Routledge, 2015. 327 p.

17. Tourism in the City. Towards an Integrative Agenda on Urban Tourism / Editors Nicola Bellini, Cecilia Pasquinelli. Springer International Publishing Switzerland, 2017. 339 p.
18. Tourism and indigency in the Arctic / Edited by Arvid Viken and Dieter K. Muller. Bristol: Channel View Publications, 2017. 291 p.